

УДК 341.231.145

МАРУЩАК Н.В.

**ЩОДО ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ СУДАМИ УКРАЇНИ**

У статті розглянуто окремі проблемні питання визнання рішень Європейського суду з прав людини як джерел права. Акцентовується увага на необхідності використання рішень Європейського суду з прав людини у вітчизняній судовій правозастосовній практиці як джерел права в забезпеченні прав та свобод особи.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, джерело права, забезпечення, права, свободи.*

В статье рассматривается ряд проблемных вопросов признания решений Европейского суда по правам человека как источников права. Акцентируется внимание на необходимости использования решений Европейского суда по правам человека в отечественной судебной правоприменительной практике как источников права в обеспечении прав и свобод личности.

Ключевые слова: *практика Европейского суда по правам человека, источник права, обеспечение, права, свободы.*

The article reviews some problematic issue of recognizing of the European Court of Human Rights as sources of law. Author accented attention on the need to use the European Court of Human Rights in national judicial law enforcement practice as sources of law to ensure the rights and freedoms of the individual.

Key words: *European Court of Human Rights, source of law, security, rights, freedoms.*

Вступ. Визнання на конституційному рівні природних невід'ємних прав людини, а також права після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1], активно включило наше суспільство в процес міжнародного співробітництва у сфері забезпечення прав людини. Актом міжнародного визнання України як демократичної правової держави стало прийняття її 9 листопада 1995 року до країн-членів Ради Європи та ратифікація Верховною Радою України Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року та протоколів до неї.

Сучасні умови є принципово новим етапом в усвідомленні ролі і значення прав та свобод людини, що обумовлюються гуманізацією права, підвищенням інтересом до людини як до особистості, визнанням її гідності. І, відповідно, актуалізацією питань, пов'язаних із забезпеченням прав та свобод людини в Україні. Загальновідомими сьогодні стали кричущі факти порушення правоохоронними органами, юристами загальнолюдських принципів – презумпції невинуватості, поважного ставлення до прав і свобод особи, захисту її гідності. Деформації морально-правової ідеології суспільства сприяла і сама соціально-правова дійсність. Все це свідчить про те, що органи законодавчої, виконавчої, судової влади, правоохоронні органи мають вчитися працювати в нових умовах, спираючись на міжнародний досвід у галузі прав людини, зокрема на практику Європейського суду.

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначення проблемних аспектів застосування практики Європейського суду як джерела права судовими органами України в забезпеченні прав та свобод особи, а також у пошуку можливих шляхів їх усунення.

Результати дослідження. Проблематика застосування практики Європейського суду, а також способи імплементації правових позицій, що становлять її зміст, у національну правову систему та практичного використання рішень Європейського суду як джерел права, привертала увагу багатьох правознавців. Різні її аспекти розглядалися в працях В. Бертама, М.В. Буроменського, В.М. Ватаманюка, А.Б. Венгерова, Л.Г. Гусейнова, В.І. Євїнтова, Ю.Д. Ільїна, М.І. Козюбри, В.Є. Мармазова, В.П. Палюка, П.М. Рабіновича, Ф. Тетчера, В.О. Туманова, С.В. Шевчука та ін. Вони внесли низку пропозицій щодо застосування практики Європейського суду національними судовими органами. Од-

© МАРУЩАК Н.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права (Чернігівський національний технологічний університет)

нак, окремі питання, пов'язані із застосуванням положень Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року та протоколів до неї залишаються невирішеними.

Відповідно до статті 9 Конституції України з моменту ратифікації та набрання чинності для України Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини стала частиною національного законодавства, а це означає, що Україна зобов'язалася узгодити своє законодавство з Конвенцією. До того ж Україна повністю визнала на своїй території дію статті 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання компетенції Європейської комісії з прав людини приймати від особи або групи осіб заяви на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, та статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою і без укладання спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції [2].

На шляху до євроінтеграції в Україні прийнято низку нормативно-правових актів, які відповідають вимогам Європейського Союзу. Так, Верховний Суд України вперше висловився щодо застосування міжнародно-правових актів під час здійснення правосуддя українськими судами, у своїй постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року. Більш детально Верховний Суд України висловив свою позицію, вносячи зміни до своєї постанови «Про судову практику про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року № 4 [3, с. 255–263]. У цій Постанові зокрема зазначено, що відповідно до ст. 9 Конституції чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Зокрема, до них належить ратифікована Верховною Радою України Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод яка, як і інші міжнародні договори, підлягає застосуванню при розгляді справ судами. У Постанові більше немає посилань на Європейську Конвенцію, однак в цілому Постанова Пленуму Верховного Суду відповідає правовим підходам і стандартам Європейського Суду з прав людини. Так, у ній вказано, що «критична оцінка певних фактів і недоліків, думки та судження, критичні рецензії творів не можуть бути підставою для задоволення вимог про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Однак, якщо при цьому допускаються образи чи порушення інших захищених законом прав особи (розголошення без її згоди конфіденційної інформації, втручання в приватне життя тощо), то це може тягнути за собою відшкодування моральної шкоди». Важливою подією у справі утвердження верховенства права та європейських підходів до розуміння прав людини в діяльності вітчизняних судів стало прийняття Верховною Радою України Закону від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», у статті 17 якого визначено обов'язок судів України під час розгляду справ застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права [4]. Цей Закон має важливе значення для української правової системи, бо завдяки йому посилюється уже сформований механізм захисту прав та свобод особи.

Водночас, як видно з судової практики, місцеві суди, ухвалюючи рішення, які за своїм змістом не суперечать Конвенції, утримуються від посилання на неї. Причина, на нашу думку, полягає у відсутності практики її застосування, роз'яснень з цього приводу і головне – нерозуміння можливості прямого посилання на Конвенцію України, адже судова практика, навіть Європейського суду, не є законом в Україні.

Питання про можливість обґрунтування суддями свого рішення безпосередньо правовими позиціями Європейського суду є досить дискусійним. Так, на думку С.В. Шевчука, права та свободи людини мають бути обов'язково зафіксовані в конституції з метою їх юридичного захисту та гарантій, але зміст цих прав (принаймні першого покоління) не може визначатися лише в текстах законів. Для їх належної гарантії найбільш пристосована діяльність конституційних судів та міжнародних юрисдикційних органів (Європейського суду), яка сприяє всебічному визнанню судового прецеденту джерелом права [5, с. 46]. Близькою до цієї позиції є точка зору О.В. Колісник, яка вважає, що під час здійснення судочинства національні суди мають посылатися на висновки Європейського суду як на безпосереднє джерело права. Вони мають не тільки керуватися формальним тлумаченням норм права, а й додержуватися притаманної рішенням Європейського суду ідеї справедливості й гуманності і втілювати її у своїх рішеннях [6, с. 48].

Водночас І.Ю. Дір зазначає, що нормативні і процедурні правила, сформульовані у Конвенції та протоколах до неї, у жодному випадку не можуть зайняти місця положень національного законодавства у сфері захисту прав людини. Однак вони визначені як такі, що створюють додатковий, наднаціональний засіб для забезпечення реалізації та захисту прав людини, які надають людині національне право. Все це свідчить про субсидіарний характер більшості положень Конвенції [7, с. 12].

Наявність різних точок зору свідчить, що місце прецедентів Європейського суду на національному рівні чітко не визначено. У пункті 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 року № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» [8] зазначено, що в мотивувальній частині кожного рішення у разі необхідності мають бути посилання на Конвенцію та рішення Європейсько-

го суду, які згідно із Законом № 3477-IV є джерелом права і підлягають застосуванню. Як зазначає О.В. Климович, суди рідко застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод відокремлено від внутрішнього законодавства. Найчастіше норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод використовуються як допоміжні разом з нормами внутрішнього права. У разі відсутності відповідної норми внутрішнього права або існування сумнівів щодо її відповідності Конвенції суди звертаються до норм Конвенції, навіть якщо сторони не зробили на неї посилання [9, с. 13]. Виходячи з того, що Конвенція є частиною національного законодавства України (Конвенцію було ратифіковано відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97) [2], а рішення Європейського суду є обов'язковими для виконання, що передбачено статтею 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [4, с. 13], можна зробити висновок, що рішення Європейського суду з прав людини, по суті, потрібно розглядати як прецеденти, у яких міститься офіційне тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що конкретизує та доповнює її зміст.

На нашу думку, зважаючи на велику кількість прогалин та суперечностей у чинному законодавстві, головною перешкодою у створенні узгодженої практики застосування українськими судами рішень Європейського суду у подібних справах є відсутність однозначного підходу в їх застосуванні, що потребує врегулювання, шляхом узагальнень та роз'яснень найвищого органу в системі судів загальної юрисдикції України щодо однаковості та правильності розуміння норм та приписів, у застосуванні яких виникають труднощі.

Крім цього, об'єктивною перешкодою для застосування суддями судів загальної юрисдикції рішень Європейського суду з прав людини є проблема забезпечення їх офіційним перекладом цих рішень. На жаль, сьогодні в Україні немає офіційно визнаного державою джерела публікацій рішень Європейського суду, що, у свою чергу, не сприяє обізнаності та поінформованості національних судів з правовими позиціями Європейського суду. Як слушно зазначила А.В. Коршенко, національним судам найважливіше ознайомитися безпосередньо з текстами рішень Європейського суду, оскільки, вирішуючи питання про виправданість втручання органів виконавчої влади в певні права людини, гарантовані Конвенцією, суди мають знати, як саме після них це питання, можливо, розглядатиме Європейський суд [10, с. 110].

Крім цього, наукова теорія, яка дісталася нам у спадок з радянських часів, розглядала права людини виключно з позитивістських позицій. На практиці це означає нехтування правами людини під час проведення слідчих та процесуальних дій, ухваленні процесуальних рішень тощо. Варто відмітити, що передбачені у Конвенції права вже закріплені в Основному Законі України і в низці інших законів. І все ж таки, органи виконавчої влади, контрольно-наглядові, правоохоронні за довгі роки привчені до правового нігілізму, неповаги до законів. У своїй діяльності вони як колись часто орієнтуються на відомчі нормативні акти, які часто суперечать закону, на основі якого вони були прийняті. Не сприяє подоланню цих негативних явищ і панівна у суспільстві явна недооцінка права, низька правова культура, правовий нігілізм, зріст рівня злочинності, порушення принципів законності посадовими особами, у тому числі і органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури, суду, відсутність належного правового механізму захисту і охорони прав, свобод, честі та гідності громадянина й особи.

Для держав-учасниць Конвенції, і України в тому числі, знання і використання прецедентів Суду, що сформувалися під час застосування її норм, є запорукою дотримання міжнародно-правових зобов'язань, які випливають з цього акта. Конкретні судові рішення формально обов'язкові тільки для тих держав, що виступають відповідачами в конкретних справах. Однак інші країни фактично керуються ними під час оцінки відповідності внутрішнього правового порядку вимогам Конвенції. У низці випадків ці рішення спонукали держави, які не були стороною у певній справі, до удосконалення свого законодавства і правозастосовчої практики. До того ж за трактуванням Суду, Конвенція – це не застиглий раз і назавжди документ, а живий договір, який підлягає тлумаченню з огляду на ситуацію, що склалася на певний час. Як було зазначено самим Судом, його завдання «розвивати норми, встановлені Конвенцією», яка має розглядатися як живий документ [11, с. 8]. Отже, рішення Суду можуть використовуватись не тільки у правотворчій, але й у правозастосовчій діяльності держави.

Хоч і повільно, але неухильно до українського суспільства приходить розуміння необхідності дійсного визнання людини найвищою соціальною цінністю, поваги до її прав і законних інтересів, захисту людської гідності від будь-яких посягань. Неабияку роль у цьому процесі відіграє практика застосування Європейської конвенції 1950 року Європейським Судом з прав людини, тобто врахування у правозастосовчій практиці прецедентних рішень Європейського Суду. Саме прецедентне право, на нашу думку, має зіграти особливу роль під час проведення в Україні правової реформи. До того ж визнання та застосування прецедентного права як правотворчими, так і правозастосовчими органами у процесі захисту та реалізації фундаментальних прав і свобод дасть змогу перейти

від панування позитивістської правової моделі до сприйняття природно-правової концепції прав та свобод. Як слушно зазначив С.В. Шевчук, створене «прецедентне право надає правам людини необхідної конкретизації, визначає їхню юридичну природу, універсалізує їх розуміння і надає чіткості та ясності розумінню відповідних правових норм. Це стало можливим завдяки широкому застосуванню практичних підходів щодо ухвалення судових рішень. Саме ці підходи забезпечили безпосередню дію норм про права людини шляхом суддівського формулювання певних юридичних конструкцій – силогізмів, згідно з якими вирішуються справи і які наповнюють права людини новим морально-етичним та гуманітарним змістом» [5, с. 17–18]. Не можна також не погодитися із думкою С.В. Шевчука про те, що прецедентне право слугує додатковим джерелом права у процесі застосування та тлумачення конституційних норм про права людини, які збігаються з основними правами, закріпленими в нормах Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод 1950 року [5, с. 78].

Висновки. Отже, судовий прецедент сприяє чіткості та універсалізації розуміння Конвенції, встановлює певні стандарти правосуддя, конкретизує та розвиває конвенційні положення, дає можливість правильно зрозуміти її суть. Рішення Європейського Суду, який з початку своєї діяльності став на позицію доктрини судового прецеденту, мають стати для правотворчих та правозастосовчих органів України, і органів досудового слідства у тому числі, керівними началами, основоположними засадами, принципами їх діяльності, так як доктрина судового прецеденту є дійсно надійним інструментом для захисту прав людини та її гідності. Це підтверджується тривалою практикою діяльності Європейського Суду.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
3. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1972–2009). – Харків : Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2009. – 784 с.
4. Фурса С.Я. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса. – К. : Видавець Фурса С.Я., 2007. – 52 с.
5. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2002. – 344 с.
6. Колісник О.В. Удосконалення здійснення судочинства в Україні в контексті практики Європейського суду з прав людини / О.В. Колісник // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наук. праць. – Чернівці, 2008. – С. 46–51.
7. Дір І.Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / І.Ю. Дір. – К., 2010. – 20 с.
8. Про судові рішення у цивільній справі : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 р. № 14 // Вісник Верховного суду України. – 2010. – № 1. – Ст. 4.
9. Климович О.В. Конвенція про захист прав людини та основних свобод як складова внутрішнього права та особливості її застосування національними судами держав-членів Ради Європи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право» / О.В. Климович. – К., 2010. – 20 с.
10. Коршенко А.В. Застосування практики Європейського суду з прав людини судовими органами України в забезпеченні права особи на правову допомогу // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради Верховної Ради України. – 2013. – № 6. – 145 с.
11. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі ; пер. з англ. – К. : АртЕк, 1997. – 624 с.